

Glavni urednik

Zoran Hamović

Uređivački odbor

Tamara Džamonja Ignjatović (*urednica*)

Zorana Jolić Marjanović

Biljana Stanković

Marina Vicanović

Aleksandar Dimitrijević (*predsednik*)

Zoran Pavlović

Likovni urednik

Svetlana Volic

© Clio, 2022. Sva prava za izdanje na srpskom jeziku zadržana.

Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati, prešampavati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji način prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima biti distribuirana bez odobrenja izdavača.

Naslov originala

Jonathan Haidt

The Righteous Mind

Why Good People Are Divided by Politics and Religion

Copyright © 2012 by Jonathan Haidt. All rights reserved.

Džonatan Hajt

PSIHOLOGIJA MORALA

**O pravičnom umu ili mogu li
politika i religija podeliti
dobre ljude**

Prevela s engleskog: Marina Vicanović



U znak sećanja na mog oca, Harolda Hajta

Težio sam ka tome da se ne smejem ljudskim akcijama, niti da nad njima plačem, niti da ih mrzim, već da ih razumem.

Baruh de Spinoza, *Tractatus Politicus*, 1676.

SADRŽAJ

Uvod	11
----------------	----

Prvi deo

INTUICIJA JE NA PRVOM MESTU, STRATEŠKO REZONOVANJE NA DRUGOM

1. Odakle potiče moralnost.	21
2. Intuitivni pas i njegov racionalni rep	47
3. Pravilo slonova	75
4. Glasajte za mene	98

Drugi deo

MORALNOST PODRAZUMEVA NEŠTO VIŠE OD ŠTETE/POVREDE I PRAVEDNOSTI

5. Dalje od WEIRD moralnosti	125
6. Detektori ukusa pravičnog uma	144
7. Moralne osnove politike	164
8. Prednost konzervativizma	194

Treći deo
MORALNOST VEZUJE I ZASLEPLJUJE

9. Zašto toliko naginjemo ka grupisanju	235
10. Prekidač za mod košnice.	277
11. Religija je timski sport	305
12. Zar u neslaganju ne možemo biti malo konstruktivniji . .	338
Zaključak.	385
Izjave zahvalnosti.	389
Bibliografija	393

„Možemo li se svi složiti?“ Ovaj apel je 1. maja 1992. godine proslavio Rodni King, crnac koga su godinu dana ranije skoro nasmrtno pretukla četvorica policajaca u Los Angelesu. Cela nacija je videla video-snimak prebijanja, tako da je, kad porota nije osudila policajce, njihovo oslobađanje pokrenulo bes i šestodnevne nemire koji su se raširili po Los Angelesu. Ubijeno je pedeset troje ljudi, a više od sedam hiljada zgrada je zapaljeno. Veći deo destrukcije prenošen je uživo, novinarske kamere su pratile akcije iz helikoptera koji su kružili iznad njih. Nakon naročito užasnog nasilničkog čina izvršenog nad vozačem kamiona – belcem, King je bio podstaknut da apeluje za mir.

Kingov apel je od tada toliko izrabljivan da je postao kulturološki kič, krilatice¹ koja se češće koristi u šali nego kao ozbiljna molba za međusobno razumevanje. Stoga sam oklevao da upotrebim Kingove reči na početku ove knjige, ali sam odlučio da to ipak učinim iz dva razloga. Prvi je taj što većina Amerikanaca u današnje vreme postavlja ovo Kingovo pitanje, ne u vezi s rasnim odnosima već u vezi s političkim relacijama i kolapsom saradnje između pripadnika različitih političkih partija. Mnogi Amerikanci imaju utisak da nam se vesti iz Vašingtona svake večeri šalju iz helikoptera koji kruže iznad grada i izveštavaju iz ratne zone.

Drugi razlog zbog kog sam odlučio da ovu knjigu započnem preterano izrabljivanom frazom jeste taj što ju je King propratio nečim divnim, nečim što se retko citira. Dok je zastajkivao i zamuckivao tokom intervjua na televiziji, zadržavajući suze i često ponavljajući ono što je već

¹ Siguran znak da je Kingov apel postao krilatice jeste taj što je izmenjen. U pretrazi na Guglu se fraza „zar se ne bismo mogli svi slagati“ (što King nikada nije rekao) pojavljuje tri puta češće od izraza „možemo li se svi složiti“.

rekao, pronašao je sledeće reči: „Molim vas, mi se možemo ovde složiti. Svi se mi možemo složiti. Mislim, svi mi moramo biti ovde neko vreme. Hajde da pokušamo da se složimo.“

Ova knjiga je posvećena pitanju zašto nam je toliko teško da se složimo. Svi smo mi zaista neminovno ovde na neko vreme, pa hajde da barem učinimo ono što možemo kako bismo razumeli zašto se toliko lako delimo u neprijateljske tabore, pri čemu je svaki od njih uveren u svoju ispravnost.

Ljudi koji posvete svoj život izučavanju nečega često počnu da veruju da je objekat njihove fasciniranosti ključ za razumevanje svega. Poslednjih godina su objavljivane razne knjige o transformativnoj ulozi koju je u ljudskoj istoriji odigralo kovanje, majčinstvo, rat... pa čak i so. Ovo je jedna od tih knjiga. Ja izučavam psihologiju morala i izložicu argumente u kojima tvrdim da je moralnost izvanredan ljudski kapacitet koji je omogućio postanak civilizacije. Nije mi namera da impliciram kako kovanje, majčinstvo, rat i so nisu takođe bili neophodni, ali ću vas u ovoj knjizi povesti na putovanje kroz ljudsku prirodu i istoriju iz perspektive psihologije morala.

Nadam se da ću vam na kraju tog putovanja pružiti novi način razmišljanja o dvema temama u ljudskom životu koje izgledaju kao najvažnije, najviše uznemiruju i najviše razdvajaju: politici i religiji. Knjige o manirima nam govore da o ovim temama ne diskutujemo u pristojnom društvu, ali ja kažem: Samo napred. I politika i religija predstavljaju izraze naše moralne psihologije, koja leži u njihovoj osnovi, kao i razumevanja da psihologija može pomoći u povezivanju ljudi. Moj cilj u ovoj knjizi jeste da nešto od ove uzavrelosti, ljutnje i podeljenosti iscedim iz ovih tema i zamenim ih divljenjem, zapitanošću i radoznalošću. Zaista imamo sreće što smo razvili ovu složenu moralnu psihologiju koja je našoj vrsti omogućila da izleti iz šuma i savana i pređe u zadovoljstvo, udobnost i izuzetan mir modernih društava za svega nekoliko hiljada godina². Nadam se da će ova knjiga doprineti da razgovori o moralno-

² Videti: Pinker, 2011. za objašnjenje toga kako je civilizacija dovela do spektakularnog opadanja količine nasilja i okrutnosti, čak i kada u tu računicu uključimo i

sti, politici i religiji postanu uobičajeniji, uljudniji i zabavniji, čak i u šarolikom društvu. Nadam se da će nam ona pomoći da se složimo.

ROĐENI PRAVEDNIK

Ovu knjigu sam mogao nasloviti *Moralni um (The Moral Mind)* čime bih preneo osećaj da je ljudski um dizajniran za moral, baš kao što je dizajniran i za jezik, seksualnost, muziku i mnoge druge stvari opisane u popularnim knjigama koje izveštavaju o najskorijim naučnim otkrićima. Ali odabrao sam naslov *Pravični um (The Righteous Mind)* kako bih preneo osećaj da ljudska priroda nije intrinzično samo moralna već da je takođe intrinzično i moralizatorska, kritizerska i sklona osuđivanju.

Reč *pravični* (eng. *righteous*) potiče od stare norveške reči *rettviss* i stare engleske reči *rihtwis*, koje obe znače „pravedan, čestit, pun vrlina“³. Ovo značenje je preneseno u savremene engleske reči *righteous* i *righteousness* (*pravični/pravednički* i *pravičnost/ispravnost*), iako u današnje vreme ove reči imaju snažne religiozne konotacije, jer se obično koriste kao prevod hebrejske reči *tzedek*. *Tzedek* je uobičajena reč u hebrejskoj Bibliji i često se koristi za opisivanje ljudi koji postupaju u skladu sa Božjim željama, ali je to takođe i atribut koji se pripisuje Bogu i Božjem sudu ljudima (koji je često strog, ali se uvek smatra pravednim).

Veza između pravičnosti i sklonosti osuđivanju uhvaćena je u nekim modernim definicijama izraza *pravično*, kao što je ona: „koji potiče iz šokiranog i ljutitog osećaja pravde, moralnosti ili fer-pleja“.⁴ Ova veza

ratove i genocide dvadesetog veka. Videti takođe i Keeley, 1996, u vezi s vrlo visokom prevalencom nasilja među različitim grupama pre postanka civilizacije.

* Zbog kompleksnosti engleskog termina *righteous* (i *righteousness*), kao i potencijala da, pored osnovnog značenja, nosi i pogrdnu konotaciju, povremeno ćemo ga prevoditi i izrazima *pravednički*, *ispravni/ispravnost*, *moralizatorski* (ovaj poslednji u pogrdnom kontekstu), tamo gde je procenjeno da bi neki od njih najbolje preneo značenja koja autor ima na umu u svakoj konkretnoj upotrebi ovog termina. – *Prim. prev.*

³ *Oxford English Dictionary (Oksfordov rečnik engleskog jezika)*.

⁴ *Webster's Third New International Dictionary (Websterov treći novi internacionalni rečnik)*. Ovo je treća definicija reči *pravični/ispravni*; prva je: „raditi ono što je ispravno: ponašati se ispravno ili pravednički: konformirati se standardu božanskog ili moralnog zakona“.

se javlja i kod termina *samoispravan* (*self-righteous*) koji znači „uveren u sopstvenu pravičnost, naročito u suprotnosti s akcijama i uverenjima drugih; usko moralističan i netolerantan“.⁵ Želim da vam pokažem da je opsesija pravičnošću (koja neizbežno vodi ka samoispravnosti) normalno ljudsko stanje. Ona predstavlja karakteristiku našeg evolucionog dizajna, a ne zastoj ili grešku koja se potkrala u umovima koji bi inače bili objektivni i racionalni.⁶

Naši pravični umovi su omogućili ljudskim bićima, ali ne i drugim životinjama, da produkuju velike saradničke grupe, plemena i nacije, bez rodbinskih veza koje bi ih spajale. Ali istovremeno, naši pravični umovi garantuju da će naše saradničke grupe uvek nositi prokletstvo moralističkih razmirica. Izvestan stepen konflikta između grupa može čak biti neophodan za zdravlje i razvoj bilo kog društva. Kad sam bio tinejdžer, želeo sam da svetom vlada mir, ali sada žudim za svetom u kojem se suprotstavljene ideologije drže u ravnoteži, sistemi odgovornosti sprečavaju sve nas da se izvučemo kada postupamo previše loše, a manje ljudi veruje da pravični ciljevi opravdavaju nasilna sredstva. Ovo nije mnogo romantična želja, ali je želja koju bismo, u stvari, mogli postići.

ŠTA SLEDI

Ova knjiga ima tri dela, koje možete posmatrati kao tri posebne knjige, s tim što se svaka od njih oslanja na onu prethodnu. U svakom delu je predstavljen jedan veliki princip psihologije morala.

Prvi deo govori o prvom principu: *intuicija je na prvom mestu, strateško rezonovanje na drugom*⁷. Moralne intuicije pojavljuju se automatski i

⁵ *Webster's Third New International Dictionary* (Websterov treći novi internacionalni rečnik).

⁶ Evolucija *jeste* proces dizajniranja, samo nije inteligentni proces dizajniranja. Viđeti: *Tobby & Cosmides*, 1992.

⁷ U svojim akademskim radovima opisujem *četiri* principa psihologije morala, ne tri. Radi jednostavnosti i lakšeg pamćenja spojio sam u ovoj knjizi prva dva principa u jedan, zato što se oba odnose na aspekte socijalno intuicionističkog modela (*Haidt*, 2001). Razdvojena, ova dva principa glase: *primat intuicije, ali ne njeno diktatorstvo* i

gotovo trenutno, mnogo pre nego što nastupi moralno rezonovanje, a te prve intuicije imaju tendenciju da vode naše kasnije rezonovanje. Ako mislite da je moralno rezonovanje nešto što radimo kako bismo otkrili istinu, konstantno će vas frustrirati to koliko ljudi postaju glupavi, pristrasni i nelogični kada se sa vama ne slažu. Ali ako o moralnom rezonovanju razmišljate kao o veštini koju smo mi ljudi razvili kako bismo produžili svoje socijalne planove – da opravdamo sopstvene akcije i odbranimo timove kojima pripadamo – onda će stvari imati mnogo više smisla. Obratite pažnju na intuicije i ne primajte moralne argumente ljudi na osnovu njihove nominalne vrednosti. Oni većinom predstavljaju *post hoc* konstrukcije smišljene u hodu, kreirane kako bi unapredile jedan ili više strateških ciljeva.

Centralna metafora ova četiri poglavlja jeste da je *um podeljen, kao što jahač jaše na slonu, pri čemu je posao jahača da služi slonu*. Jahač predstavlja naše svesno rezonovanje – tok reči i slikâ kojih smo potpuno svesni. Slon predstavlja preostalih 99% mentalnih procesa – onih koji se javljaju izvan svesnosti, ali koji zapravo upravljaju većim delom našeg ponašanja⁸. Razradio sam ovu metaforu u svojoj poslednjoj knjizi *The Happiness Hypothesis (Hipoteza o sreći)*, u kojoj sam opisao kako jahač i slon rade zajedno, ponekada loše, dok se mi saplicemo kroz život u potrazi za smislom i povezanošću. U ovoj knjizi ću koristiti tu metaforu kako bih rešio rebuse kao što je pitanje zašto izgleda kao da su svi (drugi) licemeri⁹ i zašto su političke pristalice toliko spremne da veruju u beslovesne laži i teorije zavere. Ovu metaforu ću koristiti takođe i da bih vam pokazao kako možete bolje uveravati ljude koji izgledaju kao da ne reaguju na razum.

Drugi deo se bavi drugim principom psihologije morala, koji glasi da *moral podrazumeva nešto više od štete i pravednosti*. Centralna metafora ova četiri poglavlja je da je *pravični um nalik jeziku ali sa šest receptora ukusa*. Sekularne zapadnjačke moralnosti nalikuju kuhinjama koje pokušavaju da aktiviraju samo jedan ili dva ova receptora – bilo onaj za

moralno razmišljanje je za društveno delovanje. Videti proširenu diskusiju o sva četiri principa u: Haidt & Kesebir, 2010.

⁸ Videti: T. D. Wilson, 2002. o „adaptivnom nesvesnom“.

⁹ Da citiramo naslov odlične nove knjige Roba Kurzban (Kurzban, 2010).

razmatranje štete i patnje, bilo za razmatranje pravednosti i nepravdi. Ali ljudi imaju toliko drugih moćnih moralnih intuicija, kao što su one koje se odnose na slobodu, odanost, autoritet i svetost. Objasniću odakle potiče ovih šest receptora ukusa, kako oni formiraju osnovu mnogih svetskih moralnih kuhinja i zašto političari desničari imaju datu prednost kada je reč o kuvanju jela koja se glasačima dopadaju.

Treći deo se odnosi na treći princip: *moralnost vezuje i zaslepljuje*. Centralna metafora ova četiri poglavlja je ta da *su ljudska bića 90% šimpanze, a 10% pčele*. Ljudska priroda proizvedena je prirodnom selekcijom koja simultano radi na dva nivoa. Pojedinci se takmiče sa pojedincima u okviru svake grupe, a mi smo potomci primata koji su bili najbolji u tom takmičenju. To nam pokazuje ružnu stranu naše prirode, onu koja je obično sadržana u knjigama o našem evolutivnom poreklu. Mi zaista jesmo sebični licemeri, toliko vešti u tome da se predstavimo kao puni vrlina, da u tome uspevamo da prevarimo čak i sebe same.

Ali ljudska priroda je takođe bila oblikovana dok su se grupe takmičile s drugim grupama. Kako je Darwin davno rekao, najkohezivnije i najkooperativnije grupe generalno pobeđuju grupe sebičnih individualaca. Darwinovim idejama o grupnoj selekciji opala je popularnost šezdesetih godina XX veka, ali skorija otkrića vraćaju njegove ideje u igru, a njihove implikacije su duboke. Mi nismo uvek sebični licemeri. Mi takođe imamo sposobnost da, u posebnim okolnostima, isključimo svoje sitničave selfove i postanemo nalik ćelijama u većem telu ili pčelama u košnici, koje rade za dobrobit grupe. Ova iskustva često su među najdragocenijima u našem životu, iako nas naša sklonost grupisanju može zaslepiti za druge moralne dileme. Naša pčelinja priroda podstiče altruizam, heroizam, rat i genocid.

Kada naše pravične umove sagledate kao umove primata koje prekriva veo tendencije ka grupisanju, dobijate potpuno novu perspektivu moralnosti, politike i religije. Pokazaću da nam naša „viša priroda“ dopušta da budemo duboko altruistični, ali da je altruizam najviše usmeren na članove naših sopstvenih grupa. Pokazaću da je religija (verovatno) evolucionarna adaptacija da bi se grupe povezivale i da bi im se pomoglo da stvaraju zajednice sa zajedničkom moralnošću. To nije virus, niti parazit, kao što neki naučnici („novi ateisti“) poslednjih godina tvrde. I koristiću ovu perspektivu da objasnim zašto su neki ljudi

konzervativni, neki drugi liberalni (ili progresivni), dok neki treći pak postaju libertarijanci. Ljudi se povezuju u političke timove koji dele iste moralne narative. Kada jednom prihvate određeni narativ, oni postaju slepi za alternativne moralne svetove.

(Napomena u vezi s terminologijom: u Sjedinjenim Državama se reč *liberalno* odnosi na progresivnu ili levo orijentisanu politiku i ja ću tu reč koristiti u ovom smislu. Ali u Evropi i u drugim krajevima sveta reč *liberalno* vernija je svom originalnom značenju – stavljanju slobode iznad svega drugog, uključujući i ekonomske aktivnosti. Kad Evropljani koriste reč *liberalno*, oni često misle na nešto što je više nalik američkom terminu *libertarijansko* /engl. *libertarian*/, koji se ne može lako pozicionirati na spektru levica–desnica¹⁰. Čitaoci izvan Sjedinjenih Država možda će kad god ja upotrebim reč *liberalno*, hteti da je zamene rečima *progresivno/napredno* ili *levičarski*.)

U narednim poglavljima ću se pozivati na najnovija istraživanja u neuronauci, genetici, socijalnoj psihologiji i evolucionom modelovanju, ali je poruka ove knjige koju želim da prenesem prastara. Ona predstavlja uviđanje da smo svi mi samoispravni licemeri:

A zašto vidiš trun u oku brata svojega, a brvna u oku svojemu ne osjećaš?...
Licemjere! Izvadi najprije brvno iz oka svojega, pa ćeš onda vidjeti izvaditi trun iz oka brata svojega. (Mateja, 7: 3,5*)

Prosvetljenje (ili mudrost, ako vam je tako draže) zahteva od svih nas da izvadimo brvno iz sopstvenih očiju i onda pobegnemo od svog

¹⁰ Kako je to rekao Nik Kleg (Nick Clegg), vođa liberalnih demokrata Ujedinjenog Kraljevstva: „Ali mi nismo na levoj strani i nismo na desnoj strani. Imamo sopstvenu oznaku: liberalni“ (govor održan na Prolećnoj konferenciji liberalnih demokrata u Šefildu, u Ujedinjenom Kraljevstvu, 13. marta 2011). Evropski liberali retko idu toliko daleko kao američki libertarijanci u svojoj posvećenosti slobodnom tržištu i maloj vladi. Videti: Iyer, Koleva, Graham, Ditto & Haidt, 2011, za pregled literature i nova saznanja o libertarijancima.

* Svi navodi iz Biblije preuzeti su iz prevoda *Novog zaveta* Vuka Stefanovića Karađžića i prevoda *Starog zaveta* Đure Daničića. – *Prim. prev.*

neprekidnog, sitničavog i razdornog moralizatorstva. Kako je kineski zen majstor iz osmog veka, Sencan, napisao:

Savršeni Put jedino je težak
onima koji su probirljivi;
nemoj da ti se sviđa, nemoj da ti se ne sviđa;
onda će ti biti jasno.
Napravi razliku debljine jedne dlake,
i Nebo i Zemlja se razdvajaju;
Ako želiš da istina jasno stoji ispred tebe,
nikad ne budi za ili protiv.
Borba između „za“ i „protiv“
najgora je bolest uma.¹¹

Ne kažem da bi trebalo da živimo kao Sencan. Zapravo, verujem da bi svet bez moralizma, ogovaranja i osude brzo propao i postao haotičan. Ali ako želimo da *razumemo* sebe, svoje podele, svoja ograničenja i potencijale, moramo napraviti korak unazad, ostaviti se moralizma, primeniti nešto od psihologije morala i analizirati igru koju svi mi igramo.

Hajde da sada ispitamo psihologiju ove borbe između „za“ i „protiv“. To je borba koja se odigrava u svačijem pravičnom umu i među svim našim pravičnim grupama.

¹¹ Sen-ts'an, *Hsin hsin ming*. U: Conze, 1954.